

MEZEI MÁRTA

„MAGAMAT RAGYOGTATOM”
Közelítések a *Fogságom naplójához**

Olaszói élmények

Megejtő a cím: a *napló* egyedi élettörténetet, események és a jellem részletes bemutatását, mi több, intimításokat sejtet, kielégítendő az olvasók örök kíváncsiságát az alkotó megismerése iránt. A *fogság* jelzése csak fokozza a várakozást: a köznapi, a megszokott élethelyzetből való erőszakos kiszakítotttságot, egy repressziós politikai korszak jelzését, kiélezett helyzetek erkölcsi próbatételeit, a lélek hullámszágát ígéri. A Kazinczy életútját ismerő olvasó, aki kézbe veszi e művet, tudja, hogy a *fogság* egy része a halálos ítélet fenyegetettségében telt; hogy hosszú, hét évnyi ideig tartott; s tudja azt is, hogy alanya töretlen lélekkel, tiszteletre méltó aktivitással került ki belőle, s újjászervezte a maga és az irodalom életét. Ily módon tudja azt is, hogy az olvasmánytól egy szerencsésen lezáruló, kerek, lélekemelő történetet kap, amely behatárolt időszakban, az elfogatástól a szabadulásig tart. S tudja azt is, hogy a művet alkotója jóval későbbben, harminc évnyi távolságban vetette papírra – olvasói kíváncsiságát ez csak fokozza. Miként lehet naplót, napi történéseket, helyszíneket, személyes rajzot adni ilyen időbeli távolságból? Nyilvánvaló, hogy a szerzőnek szüksége volt némi előzményre, adatokra, irományokra. Mire támaszkodhatott? Hogyan dolgozta egységes művé emlékeit, adalékait? A könyvről szóló tanulmányok sora szól arról, hogy az olvasmány, ha nem is mindenben, de beteljesíti a cím keltette várakozást.

Csaknem valamennyi frás dicséri közvetlenségét, köznapi apróságok olykor groteszkbe hajló, láttató ábrázolását,¹ a szándékosan meghagyott pongyolaságot,² a nagyon különböző emberek pillanatnyi frissességű beszélgetését,³ a szókincs helyenként nyers élet-

* Időbeli egybeesés miatt nem tudtam hasznosítani a mű új kiadását (KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, Bp., Osiris Kiadó, 2000) és a sajtó alá rendező SZILÁGYI Márton és FENYŐ István utószavának filológiai és az elemzésből származó tanulságait, problémáit.

¹ NEMES NAGY Ágnes, *Film a 18. századból* = N. N. Á., *Szó és szótlanság*, Bp., 1989, 403–404; SZABÓ Magda, *Egy pálya emlékezete* = Sz. M., *Kívül a körön*, Bp., 1982, 121.

² CSÁSZÁR Elemér, *Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Alszeghy Zsolt 1931-es kiadásáról, *ItK*, 1932, 328.

³ SZAUDER József, *Bevezetés* = KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, Bp., 1960, CXVII–CXVIII.

szerűségét,⁴ a hang fesztelenségét, amelyet az ábrázolás énközpontúsága alapoz meg.⁵ A felsorolt tulajdonságok a műfaj összetettségét is érintik: a drámai jelenetek, párbeszéd-ek váltakoznak a leíró bemutatással – ez utóbbi részben folyamatos eseményrajz, részben szaggatott, balladás tömörségű epikum lírai felhangokkal; gyors egymásutánjuk, pergésük a film, sőt a krimi képzetét kelti,⁶ avval együtt, hogy lekerekített, megmunkált alkotás, „klasszikus mű” és magas irodalom.⁷ Oly mértékben összetett és művészien alakított egész, hogy joggal kérdezzük rá: napló-e egyáltalán? Illetve, miféle műfaj ez, melyek lehetnek korabeli és általános lehetőségei? S miként éri el azt a szerző, hogy sokrétű formáltsága regisztrálása mellett naplónak fogadjuk el? Mivel hitelesíti választott műfaját?

A tájékozottabb olvasó azt is tudja, hogy a mű történeti tárgyánál fogva inkriminált alkotás, megírása idején Kazinczy tisztában volt avval, hogy munkáját nem adhatja ki. De mint minden író, bevallva vagy bevallatlanul, ő is a közönségnek alkotott. Avval a meghagyással adta át Toldynak kéziratát, hogy őrizze meg, s ha úgy találja, hogy halála után „gyermekai ezen írományt meg tudják becsülni, adjam azoknak által”.⁸ E bevallott szűk körű, s a be nem vallott, de nyilván remélt szélesebb befogadói kör elvárásaihoz azonban alkalmazkodnia kellett: a hatalom és a társadalmi törvények által súlyosan elítélt szervezkedést, a benne részt vevő magatartását elfogadhatóan akarta bemutatni. Ezt azért érdemes kiemelni, mert az ötvenes évek szakirodalmában kevés szó esett a Martinovics-per korabeli megítélésének negatív előjeléről, ennek alkotói következményeiről. A pert kiemelkedő jelentőségének ítélve inkább erősen hangsúlyozták a *Fogságom naplója* politikai jellegét. A mű azonban ellenállt ez ítéletnek. A róla szóló írások fő tétele az volt, hogy Kazinczy a súlyos élethelyzetben sem tagadta meg eszményeit. Barta János felsorol ugyan néhány közvetlen kitélt a könyvből (a cenzúráról, a szabadság hiányáról), de ő is, más is azt állapítja meg, hogy elsősorban közvetett politikum észlelhető benne: szabadkőműves megnyilatkozásaiban, a „demokrata emberi magatartásban”, fogolytársai lelki és fizikai segítségével, az egyszerű emberek iránti nyitottságban, fogoly státusza öntudatos vállalásában, Hajnóczy mindvégig megtartott csodálatában.⁹ Ennek számbavételével írja összegzőként Barta János: „Értéke mint politikai dokumentumé is föltétlen, bár a nyílt politikai állásfoglalás ritka benne.”

A mű fókuszába ily módon nem a politika, hanem a naplójellegnek megfelelően a személyiség kerül. Kazinczy igen tartózkodóan ír sorsának politikai dimenzióiról, részvételét a mozgalomban (1795-ben írott leveleiben) baráti elfogultságból fakadó megtévedésnek minősíti; fogságáról inkább történeteket, eseményeket mutat be széles skálán a jelentősektől a köznapiakig úgy, hogy bennük nem a politikai jelentést, hanem saját ma-

⁴ BARTA János, *Jegyzetek a Fogságom naplójáról* = B. J., *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1966, 55.

⁵ CSÁSZÁR, i. m., 328.

⁶ NEMES NAGY, i. m., 403.

⁷ SZAUDER, i. m., CXVIII.

⁸ KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, kiad. ALSZEGHY Zsolt, Bp., 1931, 140.

⁹ BARTA, i. m., 49; SZAUDER, i. m., CXVI.

gatatását, reagálásait ismerteti meg. A politikum háttérbe szorulása, a személyiség ki-domborítása belső indíttatás is Kazinczynál. Részben, mert (munkássága egésze és levelezése tanúsága szerint) nem volt politikus alkat, részben azért, mert mindig is tudatában volt saját értékeinek, kiválasztottságának. Nyilvánvaló, hogy megörökíteni azt tartotta érdemesnek, ami emelt fővel vállalható maradékai előtt. Tegyük hozzá, hogy ez a fajta, tanulságul szolgáló, eszményi emelkedettségi arckép felelt meg a kor és Kazinczy klasszicista irodalmi ízlésének, normáinak is, az alkotó ezt ábrázolhatta, ezt vélte elfogadhatónak minden körü olvasóinál. Így elmondható, hogy az idealizált énközpontúság egyaránt fakadt külső (társadalmi, cenzurális), műfaji (napló), irodalmi és ízlésbeli elvárásokból és személyes indíttatásból. A *Pályám emlékezete* írása közben vezérelvként írta le, hogy bár „gyónásokat nem teszek magam felől”, de „magamat némely szép szcénáiban életemnek ragyogtatom”.¹⁰ Olyan rajzot ad tehát, amelyből hiányzanak a szubjektív valóságok, a gyarlóságok, a botlások, ő inkább szép jeleneteket ír le, amelyekben jellem-nagyságát igazolhatja, a *Fogságom naplójában* is érzékelhető e törekvés. Kérdéseink e műnél viszont fokozottan indokoltak. Miként tud a rabság megalázó környezetében, helyzeteiben „szép szcénákat”, s benne emelkedett egyéniséget ábrázolni? S ha ez sikerül, miként tudja emberi, naplószerű közvetlenséggel elfogadtatni alanyát? Történet, emlék, eszmény, erkölcs és irodalom miféle együttesével van itt találkozásunk? Nemes Nagy Ágnes joggal állapítja meg, hogy nehéz számot adni arról, mivel is éri el e könyv „valószínűtlen gazdagságát”, drámaiságát, feszültségét. „Ez végül is Kazinczy titka marad” – írja szép esszéjében.¹¹ S ha nem is képzeljük magunkat minden titkok tudójának, talán közelebb kerülünk hozzájuk, ha kérdéseink nyomán próbálunk magyarázatot keresni a mű létrejöttének, forrásainak történeti adalékaira, a műfaj problémáira és az alkotás mód jellemző sajátosságaira.

Történeti magyarázatok (a megírás, a műfaj a korban, források)

Kazinczynak évekig tartó, többoldalú, meg-megújuló biztatásra volt szüksége ahhoz, hogy pályaképét megírja. Kevésbé ismert adalék, hogy Cserey Farkas már 1808-ban ösztönzi rá: „Hiba volna tölled, nagy, ha életedet le nem írnád.” A kiemelkedő személyiség megörökítését várja példaként és okulásul: „írd meg tehát életedet minden környül állásokkal és úgy, a mint olj férjfiú, mint Te, maradékidnak és biztos Baráttainak által adhattya.”¹² Kazinczynak ekkor oly mértékben megtetszik a terv, hogy írásáról egy Cserey Miklósnak küldött levélben már mint saját ötletéről számol be.¹³ A folyamatos munka azonban csak 1816-ban indul el, s rendszerint az ekkori baráti ösztönzéseket emlegetjük: Kölcheyét, Döbrentéit, Dessewffyét, majd tíz évnyi kihagyással Toldy Ferencét és Szemeréét. Ez utóbbiról írja Kazinczy, hogy valósággal kényszerítette őt a

¹⁰ KazLev XX, 285.

¹¹ NEMES NAGY, i. m., 405, 406.

¹² KazLev VI, 76.

¹³ KazLev XXIII, 161.

megírásra,¹⁴ s a folyamatos munka közben is feljegyzi, hogy „Szemere körül akarám azt dolgozni”.¹⁵ Szüksége volt Szemere állandó biztatására és tanácsaira. Az önéletrajzok alakításának gondjait főként Toldyval folytatott levelezéséből ismerjük. Mikor már megjelentek a *Pályám emlékezete* első részletei, Toldy valamennyiük elismerése mellett a folytatásra ösztönzi, beszédes óhajjal: „arra kérlek, folytasd azt úgy, mint ha nem a veled-élőknek írnád, hanem a jövődőségnek. Többet fogsz úgy mondhatni, s kevesebb elfogódottsággal.”¹⁶ A tanács az önarckép, valamint a kortársak, a kortársi viszonyok bővebb, hívebb, korlátlanabb bemutatását célozza meg. Tegyük hozzá, hogy az önarcképet illetően Toldy téved: Kazinczy ugyanis az utókornak írva csakis egy választékosan emelkedett, eszményített arcmost tudott elképzelni, egy műalkotássá formált képet, példaképet önmagáról. Toldy különösen a személyességet hiányolja: „vajon nincsen-e az egész több tartózkodással írva, mint a' mennyit a történelmi érdekessé enged? Úgy óhajtanám írva látni e munkát, mint Rousseau gyónásai vannak. Keveset szólsz magadról.”¹⁷ Kazinczy azonban épp ezt a fajta személyességet kerüli, hangsúlyozottan nem akarja követni az ajánlott példát: „olgy gyónásokat nem teszek magam felől, mint Rousseau” – írja válaszul Toldynak, az ő célkitűzése más: „Nem magamat akarám festeni, hanem azt a' kort, melyet éltem, 's annak jól vagy rosszúl nevezetes fíjait.”¹⁸

Ő különben 1816-ban más mintákat, olvasmányokat emlegetett. „Ilyen forma a' Göthe Aus meinem Lebenje is; tudniillik a' titulusa, mert különben a kettő közt nincsen hasonlatosság, s úgy írom, mintha azt nem is olvastam volna.”¹⁹ Ez időben hasonló elhatárolódással említ más műveket is, Marmontelét és Franklinét.²⁰ Marmontel művét különben Kölcsey ajánlotta figyelmébe,²¹ Franklin könyvét már fogsága idején ismerte, vele volt Brünnben. Ám akárhányszor emlegeti is e könyveket, mindig a maga önállóságának hangsúlyozásával teszi: „In dieser Arbeit habe ich kein Vorbild” – írja pályarajzáról Rumynak, másutt meg azt, hogy régebben és csak sietve olvasta őket: „Franklin életét 1796, a' Marmontelét 1807 olta nem olvastam, a' Goetheét pedig csak egészen reptében, itt egészen originál vagyok.”²² Az elhatárolódást azonban aligha kell szó szerint vennünk. A család, az iskolázás, majd a munkálkodás, az erkölcsi nevelődés, a célok kifejtésének együttesében Franklin biztató példa lehetett számára. S valószínű, hogy Marmontel részletes beszámolója kora kulturális életéről, szervezeteiről s főként ragyogó portréi szereplőiről nem voltak egészen hatástalanok a saját műve formálásakor. Goethe munkájában a társadalmi, művelődési körkép és a személyes pályarajz együttesére láthatott megnyerő

¹⁴ KazLev XIV, 85, 207, 256; XX, 543.

¹⁵ KazLev XXI, 2, 7.

¹⁶ KazLev XX, 469.

¹⁷ KazLev XX, 318.

¹⁸ KazLev XX, 284, 322.

¹⁹ KazLev XIV, 143.

²⁰ Jean François MARMONTEL, *Mémoires*, I–II, édition critique établie par John RENWICK, Clermont-Ferrand, 1972; Benjamin FRANKLIN, *Autobiography*, 1771, magyarul: *Franklin Benjámin számadása életéről*, ford., utószó, jegyz. BARTOS Tibor, Bp., 1961.

²¹ KazLev XIV, 85.

²² KazLev XIV, 179–180, 173, 210.

példát. Aligha véletlen, hogy, mint látni fogjuk, a *Fogságom naplója* kidolgozásakor is ezt a munkát keresi. Az elsorolt olvasmányok valószínűleg a *Pályám emlékezetének* lehettek mintái elsősorban, de fogsága történetének elbeszélésében is észlelhetők lesznek viszonyítási szálak avval együtt, hogy nem tagadjuk meg tőle büszkén emlegetett eredetiségét. Hiszen ha tanult ábrázolási technikát, önarckép-formálást mestereitől, szuverén módon, önálló leleménnyel alkalmazta azokat.

Toldy a fő érdem, hogy fogsága éveinek megírására biztatta Kazinczyt. Abban a levélben, amelyben az elfogulatlanabb, szabadabb írásmódot ajánlja, szó esik a kényszerű korlátozottságról is. „Mert lehet-e most mondanod fogságod történeteit, midőn még élsz?” – kérdezi joggal.²³ Kérdezi annál is inkább, mert jól tudta, hogy Kazinczynak pályarajzában probléma volt a hét évnyi időszak bemutatása, problémát jelentettek az elhallgatások. Kazinczy többször ír erről leveleiben: mellőzi „a’ mit nem szabad” – írta Guzmicsnak. Kisnek pedig azt, hogy „hetedfél esztendőmről hallgatok, mert azt említenem nem szabad”.²⁴ Átmeneti megoldást azért talált. Ismeretes, hogy a *Pályám emlékezete* harmadik könyvében ezt az időszakaszt utazásai történeteként írta meg. A cenzurális korlátozottság pótlásának vágya, a baráti biztatás egyaránt a másik mű megírására ösztönözhetette.

Kazinczy igen rövid idő, mindössze néhány hónap alatt írta meg fogsága naplóját Pesten. Toldy idézett biztatása egy 1828. februári levélben olvasható. Tőle tudjuk, hogy Kazinczy ez évben „tette le” nála a kéziratot. A hónapot nem jelzi, de ez kikövetkeztethető. Kazinczynak van egy dátum nélküli, sietve írt levele vagy inkább cédulája Bártfayhoz, amely így kezdődik: „Ezt küldöm, ’s bizonyossá teszek, hogy senki nem olvasta, senki nem látta. Ha majd leíratod, közöld kérlek, vélem is.”²⁵ Váczy e cédulát a pesti levelek végére sorolta, s hogy az „ezt küldöm” valóban a *Fogságom naplójára* vonatkozik, azt Bártfaytól tudjuk, s azt is, hogy maga másolta le a kéziratot. 1831-ben, már Kazinczy halála után, munkái kiadásáról szólva írta az emlékbeszéd írására készülő Kölcsenek: „Én minden esetre azon néhány levelét is leírom üres óráimban *mellyeket 1794-től 1801-ig* fogságából írt az anyjához, ’s mellyek Naplójában állanak. Ki tudja, ez meddig marad kezemnél, ’s ki tudja, millyen kezekbe kerül az eredeti. *Tudnod kell édes Barátom, hogy én az egész Naplót lemásolám, ’s így ez nálam is meglesz.* Ide rekesztek abból számodra egy-két dátumot, ha talán használhatod.”²⁶ Kazinczy a fenti, Bártfayhoz küldött üzenetben Goethe munkáját is kéri, bizonyítva, hogy mindkét önéletrfása mintája volt bizonyos mértékig: „De küldd által nékem most Göthének *Aus meinem Leben* mindenik kötetét.” A következő biztos dátum 1828. július 16. – ekkor ír levelet hazautazásáról Toldynak, immár Széphalomról.²⁷ S mivel világos, hogy a kéziratot személyesen adta át, az valószínűleg 1828. június végén történhetett; a mű végleges megformálása tehát –

²³ KazLev XX, 469.

²⁴ KazLev XX, 562; XXI, 2: XX, 26.

²⁵ KazLev XX, 518.

²⁶ *Bártfay László naplójából*, I–II, vál., jegyz. JENEI Ferenc, Bp., 1969. A faksimilében közölt levél: II, 163.

²⁷ KazLev XX, 520–521.

ha Toldy biztatását vesszük kezdetnek – az 1828 februárjától júniusáig terjedő öt hónap. Kazinczy tudott gyorsan, éjszakába nyúlóan dolgozni, különösen ha egy munka szívügye volt (még az olyan aprólékos filozsmunkát is, mint a Zrínyi-kiadás, képes volt nem egészen egy esztendő alatt nyomtatásra előkészíteni²⁸). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a megírás pontos kezdete nem dátumozható határozottan. Egyrészt azért, mert a *Pályám emlékezetében* utazásként már írt egy összefoglalást; másrészt azért, mert fennmaradt jegyzetei között is találunk többé-kevésbé kidolgozott lapokat.

Előmunkálatok, a megőrzési szándék, a baráti biztatások mellett Kazinczyban mégis bizonyos határozatlanság, kételkedés munkál. Lehet-e s miként lehet megírnia egy ennyire személyes, ennyire rendkívüli történetet? Kételyei a műfaj bizonytalanságával függenek össze. E poétikai szabályozottságot elváró korban az önéletrajz ugyanis nem bevett, nem kanonizált műfaj, a korabeli poétikákból hiányzik taglalása. Írni legfőljebb a történeti életrajzokról írnak, de azt sem a poétikák epikáról szóló részében, hanem a retorikákban. Mind Batteux–Ramler, mind Eschenburg arról ír, hogy ezek nevezetes, s főleg kiváló emberekről szólnak, akiknek sorsa, jelleme, gondolatai tanulságul szolgálhatnak az olvasónak.²⁹ Céljuk, rendeltetésük más, mint a történetírásé: itt egy jellem, egy személy tettei, elmékedései állanak a középpontban, épp ezért igen sokfélék. Osztályozható tulajdonságokat, előírásokat Eschenburg csak a stílusnál ad, s ezt is a retorika szellemében: a világosság, a pontosság, a rend, az élénkség, a természetesség követelményeit sorolja.³⁰

Ez a korabeli regisztrálás és hiányai elég világosan utalnak arra, hogy az önéletírás miért szorult ki látókörből. A történeti életrajzokban a klasszicista normák szerint csak a kiemelkedő, az általános tanulságokat közvetítő személyiség bemutatását fogadják el, az egyedi, az esetleges, az extrém felé is nyitott önábrázolást már nem. S minthogy tanulságot közvetítő műfajban gondolkodnak, stílusban, közlésmódban is a retorikában hangoztatott, a célszerűséget szolgáló követelményeket látjuk. A közvetlen megnyilatkozás, a megélt változások esetleges végleitei nyelvi szinten is idegennek tartják. Am bizonyos jelzések már vannak. A történeti életrajzoknál is említik és a történetírástól elkülönítve emelik ki az egyéni sorsra, gondolatokra épített világot s lehetséges sokféleségüket. Ebben a szellemben ír Marmontel az önéletírásról, bár ő sem poétikájában, hanem az *Enciklopédiába* készült *Mémoires* címszóban.³¹ A sokféleség mellett e művekben a saját világok törvényeit hangsúlyozza, a jellem, a megélt belső történések, a pillanatnyi lelkiállapot megörökítésének jogosságát az erkölcsi törvények és minden általánosítás fölött úgy, hogy helye van itt a hibák, a gyengeségek bemutatásának is. A háttérben azonban, mintegy mércéként, nála is észlelhetők a normák. Leírja, hogy az egyedi bemutatás je-

²⁸ 1815 márciusában írja Kisnek, hogy intenzíven, éjjel-nappal dolgozik a Zrínyi-kiadáson; novemberben már jelzi, hogy Helmezynek küldi; az utólag munkába vett *Ne bántsát a magyart* januárra ígéri, s 1816-ban már valóban nyomtatják a könyvet. *KazLev* XII, 462; XIII, 265; XIII, 330.

²⁹ Charles BATTEUX, *Einleitung in die schönen Wissenschaften*, ford. Karl Wilhelm RAMLER, I–IV, Leipzig, 1762, IV, 258–285; Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf und Literatur der schönen Wissenschaften*, Frankfurt und Leipzig, 1805, 368–370.

³⁰ ESCHENBURG, *i. m.*, 370–372.

³¹ MARMONTEL irodalmi címszavai kötetben: *Éléments de Littérature*, I–IV, Paris, 1879; *Mémoires*, II, 348–359.

gyében egyoldalúan dicsérik, azaz voltaképpen leegyszerűsítik a jellem mélységét; a történetírással összevetve pedig elmondja, hogy míg ott a politika és az erkölcs összefüggéseiből hasznos okulások adódnak, addig itt az olvasó megmarad az egyéni cselekvés, helyzetek, erények és hibák körében.

Hogy Kazinczy ismerte-e Marmontel memoár címszavát, nem tudni, Batteux, Eschenburg, Sulzer munkája viszont birtokában volt (utóbbi szerző sem ír az önéletrajzokról), mindhármát említi levelezésében.³² Azt biztosan tudta, hogy a poétikai rendszerekben nem szereplő, nem szabályozott, nehezen szabályozható műfajra vállalkozott, s ennek kettős hatása lehetett. A normák hiánya egyfelől bizonytalanságot okozott: egy ennyire regulátlan műfajban mi s hogyan kerülhet a középpontba (kor, történelem, művelődés, környezet, magánélet és arányai), s főként, mi a kikerülhetetlen személyesség ábrázolási lehetősége? Mennyiben érdekli, hogyan érdekelheti mindez a bármilyen körü olvasókat, „barátait”, „maradékait” s a még bizonytalanabb jövődőt? A normák hiánya másfelől bizonyos alkotói szabadságot tett lehetővé: környezet és egyén bemutatásánál szabad választást, arányok, nézőpontok változatos és egyéni alakítását, azaz egy más, új típusú művészi hozzáállást, művészi munkát. Kazinczy elszánta magát ez alkotói próbatételre, ám mindvégig tudatában van, hogy egy még be nem vett, a kor elvárásaitól eltérő műfajt alkot: „nem tudám hinni, hogy korunk az Autobiographiákat már tűrhessen” – írta 1831-ben Szemerének a *Pályám emlékezete* elé szánt sorokban,³³ ekkor már a *Fogságom naplója* írása után. Az elfogadtatás problémái, a műfaj bizonytalanságai felől egyaránt érthető, hogy leginkább saját személye bemutatásának lehetőségei foglalkoztatták.

Marmontel azt írta, hogy csak a kivételes emberek érdemesek memoárrírássra,³⁴ a történeti életrajzokról szóló ismertetések még inkább hangsúlyozták ezt. „Érzém, hogy én történelmi személynek nem születtem” – írta Kazinczy a fenti sorokban a személyiségrajz korabeli elvárásaira utalva. Így tehát a maga életútjának körében kell elfogadhatóvá és érdekessé tennie személyét, vállalva egyéni élményei esetlegességeit. Attól tart, hogy az önéletírás már önmagában is a hiúság vétkének gyanújába keveri, s bár maga (mint leveleiben megvallotta) korántsem ment e tulajdonságtól, úgy véli, hogy pályarajzában megtalálta az önábrázolás helyes mértékét: „Csak a' tompák magyarázzák az ollyat hiúságra: a' lelkesek látni fogják, hogy másokat nem festek kevésbé, mint magamat.”³⁵ Valóban megalapozott a felmentő ítélet: számos pályatárs, kortárs, családtag portréját kapjuk, sokféle nézőpontból. Az ábrázolási kör szélessége, színessége mellett maga főalakként is mellérendelt szereplő. A *Fogságom naplójában* azonban bonyolultabb probléma az énbemutatás. A címben is kiemelt napló, a történés, a helyzetek személyes meghatározottsága óhatatlanul a középpontba állította. Innen nézve is szinte szükségszerű volt, hogy eszményítse, „ragyogtassa” önmagát, s e megemelt egyéniség ábrázolásával a kor elvárásaihoz igazítsa szokatlan műfaját, hiszen ha maga nem is „történelmi személy”, de

³² 1803-ban Csokonainak ajánlja mindhárom szerzőt, KazLev III, 33. Johann Georg SULZER műve: *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, I–IV, Leipzig, 1787.

³³ KazLev XXI, 632.

³⁴ MARMONTEL, *Éléments...*, id. kiad., 348.

³⁵ KazLev XX, 461.

nem is egészen köznapi emberként éli meg történetét. A problémák azonban ezzel nem oldódnak meg maradéktalanul. Sokatmondó óhajjal ajánlja önéletrajzi művét: „Olvasóink várni fognak, én viszont azt kérem kedvezésképpen tőlök, hogy előadásaimat tekintsék ne mindennek, hanem csak szorosb barátim kis körének, olykor csak maradékimnak mondvá, 's tűrjék midőn olly tárgyakra ereszkedem, melyek inkább mulathatják a' beszélőt, mint hallgatójít.” Sokértelmű magyarázat valóban: öntudatos művész szól itt, az elbeszélői kedv elfogadásának kérésében alkotói önérzet szólal meg, de ugyanakkor a szokatlanság tudatában mentegetőzés is, hiszen ő nem „mindennek”, csak szűk körnek szánta írását, „tűrjék”, nézzék el tehát szokatlan életszerűségét, részletességét. Avval együtt, hogy a következő mondatban már az elvárásoknak megfelelő érték öntudata szólal meg: műve ugyanis szerinte mégis megfelel az emelkedett általánosítás normájának, hiszen az emlékezés minden időben értékes nagyságát hirdeti: „Így újra éljük eltűnt örömminket, 's hálás szívnek kedves emlegetni a' miket szeret.”³⁶ S bár itt a *Pályám emlékezetéről* van szó, de ezt 1831-ben, a *Fogságom naplója* megírása után vetette papírra (nyilván erre utal az „olykor csak maradékimnak” kitétel), a tanulások minden bizonynyal mindkét műre érvényesnek tarthatók. Úgy véljük, hogy ez az öntudattal és sokféle motivációval megerősített személyiség igazolhatja a fogság túlságosan extrém, túlságosan egyéni történetét, valamint a tárgyi világ akkor még szokatlan aprólékosságú rajzát.

Kérdés azonban, hogy harminc év távolából miként lehet napló részletességű eseményrajzot adni? Milyen alapokra, iratokra támaszkodhatott? Kazinczynak több forrása volt, ezekről maga tudósít (legfeljebb mi nem vettük figyelembe). Magabiztosan hivatkozik emlékezete megőrző erejére. Pályarajza kapcsán írta Kisnek: „Hetedfél esztendőmről hallgatók, mert azt említenem nem szabad. Sok dolgok' emlékezete van megtartva általam, 's ez nekem elég.”³⁷ Nincs okunk kételkedni emlékezete gazdagságában, élességében (dokumentálják ezt pályaműve ifjúságáról szóló lapjai); a fogságot illetően hozzátehetjük mindannyiunk tapasztalatát arról, hogy kiélezett helyzetek erősebb, időtállóbb nyomokat hagynak. Igaz, zaklatottabbakat is, a részletek esetlegességével, hiányaival, kiegészítést igénylő összképpel. Így volt ez Kazinczy hosszú, eseménydús, különféle helyszíneken, utazásokkal zajló, sok szereplőt idéző fogságánál; bemutatásukhoz, naplóba kívánczoló részleteikhez minden bizonnyal szükségesek voltak a feljegyzések, amelyek léteztek, igaz, csak töredékesen. Jegyzései 1828-ban, a megírás idején nála voltak Pesten. „Biographiai Jegyzéseimet lehoztam magammal” – írja egyik levelében,³⁸ s nyilvánvaló, hogy a fogságra vonatkozóak is beleértendőek, hiszen szüksége volt rájuk a *Pályám emlékezete* megfelelő részében.

Kazinczy nagy megőrző volt, fogsága kezdetétől végéig sem adja fel regisztráló munkásságát. A *Fogságom naplójában* 1795. június 11-ről írja: „Én papirost hozaték és tintát, s reggeli három óta késő estig szüntelenül dolgoztam. Bár mindjárt akkor írtam volna meg szenvedésünk históriáját. Mint örvendek most, hogy csak rövid jegyzéseimet is

³⁶ KazLev XXI, 632.

³⁷ KazLev XXI, 26.

³⁸ KazLev XXI, 2.

bírom.”³⁹ Nyilván fordításain dolgozott „szüntelenül”, de az eseményeket is rögzítette. Nem tudni, mennyire volt kidolgozott ekkor a budai fogságáról szóló történet lejegyzése. Fennmaradt azonban egy kézirat, amelyben részletesen megírta elfogatása, budai rabsága kezdetét; az olvasható rajta, hogy a „század első éveiből való”, nyilván akkor tisztázta.⁴⁰ Kazinczy minden, fogságáról szóló iratcsomója ilyen: különböző időkben keletkezett, másolt, tisztázott lapokat tartalmaz. A kéziratok között egykorú feljegyzésnek látszanak *Az országlás foglyai* című gyűjtemény azon lapjai, amelyeken könyvből kitépett lapokon diárium-szerű felsorolást találunk eseményekről, útjaikról.⁴¹ Van 1795-ös keltezésű vers-kézirata is, a *Blidlihez*.⁴² Egykorúnak tűnik, de némi visszatekintéssel készülhetett az a jegyzet, amelyet Bodó Lajos közölt. Fogsága időtartamának táblázata ez, pontosan feltüntetve az egyes zárakban töltött napok számát. Budai fogságát például így: „Budán a Klastromban No I. nap 173 Budán a Kaszárnnyában No III. nap 108”, kapcsos jellel összegezve: „281 nap”; a lajstrom végén pedig ott az összeadás, a híres 2387 nap.⁴³ Feltehetően fogsága végén állította össze, talán kisebb feljegyzések nyomán. Korabelinek látszik egy rövid szövege: „Nem láttam az Anyámat a Xbr 1799. Újhelyben, Bogdányig 1800. 14. Aug. 1834 nap.”⁴⁴ Részletes dokumentumai voltak vagy lehettek munkácsi fogságáról, de e kéziratokat később, mint maga jelezte, 1812-ben tisztázta.⁴⁵ E kézirat részletesebb, mint a *Fogságom naplója* megfelelő helye (leírja például kopogtató „beszédek” rövid és hosszú jeleinek abc-jét). Van aztán iratcsomóiban 1807-ből való lap is egyik útiélményéről (arról, hogy miként kapta meg Linzben Cicero leveleit).⁴⁶ A többféle időből származó, különböző jellegű feljegyzés, összegzés, tisztázati feldolgozása a kritikai kiadásra vár; összességük arra mutat, hogy Kazinczy meg akarta örökíteni fogsága történetét, gyűjtötte, rögzítette, átdolgozta emlékeit.⁴⁷ Innen nézve a napló írásának kezdete voltaképpen lehet az események kezdete is.

Kazinczy azonban nem hagyatkozott csupán a saját emlékezetére, feljegyzéseire. A mű tanulása szerint fogsága minden állomásán, útjaik közben is tájékozódni akart, hírek után tudakozódott, ahogy lehetett, akitől csak lehetett. Budán, majd Munkácson látogatókat is fogadhatott, híreket kérdezhetett a külvilág, a politika eseményeiről, faggatta új fogolytársait, öreit is. Brünmben még újsághoz is jutott a börtönparancsnok ked-

³⁹ A *Fogságom naplója* szövege: KAZINCZY Ferenc *Művei*, I–II, vál., kiad., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., 1979, I, 455. A továbbiakban az idézeteknél e kiadás lapszámait jelzem a szöveg után, zárójelben.

⁴⁰ A kéziratot közreadta SZILÁGYI Ferenc: KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, Bp., 1987, 162–172.

⁴¹ MTAK 632. Kazinczy kézíratairól: GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kézíratos hagyatéka*, Bp., 1993.

⁴² SZILÁGYI, i. m., 174.

⁴³ *Apróságok Kazinczy Ferenc jegyzeteiből*, közli B(ODÓ) L(ajos), Vasárnapi Ujság, 1869, 171.

⁴⁴ BODÓ, i. m., 171.

⁴⁵ E jegyzetek kiadva: SZILÁGYI, i. m., *Az én naplóm. 1801. június–1804. május*, munkácsi fogságáról: 185–198.

⁴⁶ MTAK 632.

⁴⁷ A megírásra készülődés hosszú folyamatáról: FRIED István, *A Fogságom naplója regénye* = F. I., *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, 1996, 129–145. Itt ismertet egy másolatban őrzött, szintén különböző időkből származó kéziratköteget, amelyet Kazinczy nyomán *Rövid jegyzéseknek* nevez. Fontos adalékokra hívja fel a figyelmet: Bártfay másolatára, Szirmay művére, Riedele leveleire, Bodó Lajos közlésére, Kazinczy olvasmányaira.

ves családja jóvoltából. Lehet, hogy Kazinczy csak utólag tudta lejegyezni a kapott információkat, s talán később ki is egészítette könyvek, újságok adalékai szerint. Jó példa különféle forrásai megvilágítására a Martinovicsék kivégzéséről szóló leírás. Tankönyvek kötelező lapjai ezek, részletes, láttató erejű elbeszélés az eseményekről, tömör jellemképek a kivégzettekről, a közönség reagálásairól. De miként tudhatott e részletekről Kazinczy? Hiszen zárkájában nyilvánvalóan nem láthatta, hogyan történt mindez. A végső kidolgozásban is utal szóbeli forrásaira: Kapitány Pleczre, aki Martinovics mellett állott, ő lépett elé, hogy az ájultan eldőlő apát ne nézze végig a hóhér munkáját: „így beszélé ezt nekem maga Plecz” (445) – olvassuk a naplóban. Jegyezzük fel Kazinczy másik öre, Novák Ignác kapitány nevét, akinek sok jótéteményét örököltette meg művében és leveleiben.⁴⁸ S forrása is volt Kazinczynak: részleteket tudhatott meg tőle Szentmarjay utolsó napjairól, beszélgetéseiről, arról, hogy ablakába állva miként füttyülte végig a „Marsziliai marsot” – „így írá hozzám Novák kapitány, jó barátom” – jegyzi fel Kazinczy 1810-ben.⁴⁹ Sajnos Novák leírása és más levele sincsen meg (feltehető, hogy Kazinczy megsemmisítette a veszélyes témáról szóló híradásokat), így nem tudni, mikor, milyen részletességgel számolt be az eseményekről Kazinczynak, s mikor, milyen sűrűn leveleztek.

Kazinczy 1809-ben két levelében említi börtönéveit. Rumynak egy életrajzi levélben rövid összefoglalást ad raboskodása történetéről; Cserey Farkasnak leírja a Kufsteinből Prágáig tartó útjukat.⁵⁰ Intenzíven 1810-ben foglalkoztatja fogsága története. Ekkor kapja meg bírálatra Szirmay Antal művét, a *Historia Jacobinorum Hungarorum 1794* címűt. Kazinczyt felhőborítja az írásban az egész mozgalmat befeketítő ítélet. Tárgyi tévedései három ívnyi jegyzetelésre, kiegészítésre késztették. Leveleiben is indulattal említi a művet, hibáit (például Martinovics műveltségének hiányos adalékait).⁵¹ A *Fogságom naplója* kidolgozásában azonban felhasználta szövegét. Innen vette például Laczkovics vesztőhelyre vezető útjának, mondásainak leírását. Szirmay elmondja, hogy a szekérről miként pillantotta meg és köszöntötte több ismerősét: „amott van Latinovich, servus Latinovich!... Visa multitudinem concurrentis populi: »Még a király koronáztíóján se volt ennyi ember!« Rursum: »Nem jó jel az, mikor ennyi ember gyűl ember vesztésére.« Cum Sagraio caput fuisse amputatum, nosque cum curru extra quadratum stetissimus,

⁴⁸ Ő vette le róluk Budán a láncot; ő volt az, aki Hajnóczy cellájában megcsókoltatta Kazinczyval a falon háta nyomát; ő vitte át a foglyokat Pestre, hogy megnézzék a város kivilágítását; ő gondoskodott ellátásukról; „bennem nem csak egy jó, hanem egy tudományok által cultivált derék és érzékeny szívű” embert ismert meg. *KazLev* II, 394, 405.

⁴⁹ Lásd Szirmay Antal munkájához készült jegyzeteiben, erről alább lesz szó. Az idézet: *A magyar jakobinusok íratái*, I–III, kiad. BENDA Kálmán, Bp., 1952–1957, III, 412.

⁵⁰ *KazLev* VII, 114–115; VI, 347–348.

⁵¹ *KazLev* VIII, 206–207; VII, 379. Szirmay munkája Kazinczy jegyzetével: BENDA, i. m., III, 354–423, 14–16. A műről lásd még Uő., *A magyar jakobinus mozgalom történeti irodalmának rövid áttekintése* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi?*, Bp., 1978, 214. A munka Kazinczyt fogsága története megírására ösztönözte – erről és jegyzetei jelentőségéről: TOLNAI Gábor, *Kazinczy Fogságom naplója* = T. G., *Vázlatok és tanulmányok*, Bp., 1955, 92–94. Bővebben szól Kazinczy véleményéről FRIED, i. m., 143–144 – egy elírással: Kazinczy nem latin, hanem magyar nyelvű jegyzeteket készített a latin nyelvű műhöz.

quero: quod hoc murmur populi? respondit: »Örvend a nép, hogy a hóhér jól elütötte a fejét.« Tum respicit et videt Szentmarianum ante currum et inclamat: »Szentmarjay! Bon voyage!« Kazinczy ennek nyomán írja tudósítását művében. Laczkovics „ment, felült a szekérre a maga erejével, bátran, de nem csendesén. – *Szervusz Latinovics!* – kiálta erre, meglátván a sokaságban. Latinovics elfordult. – Nézzétek, ez még szégyenli, hogy ismer engem!” Leírja, hogy „mint a rhebarbarát”, úgy csókolta meg a keresztet – Szirmaynál az áll, hogy megtagadta azt. Kazinczy így folytatja: „A vesztőhelyre jutván, meghallá, hogy a sokaság valamin elnevette magát: Was lachen sie? Hält man denn eine Krönung? Viszszatekintve a szekérből, megpillantá Szentmarjayt: Bon voyage, mon ami! – kiálta rá” (444).

Kazinczy a leírásban tömörített, frappánsabbá tette mind a közönség, mind Laczkovics bemutatását – ez utóbbinál összevonta forrásait. Jegyzéseiben ugyanis (valószínűleg Novák tudósítása szerint) az áll, hogy Hajnóczy köszöntötte Bükkesy Károlyt, aki elfordult, s ezt vette tudomásul keserűen. Kazinczy azonban a *Fogságom naplójában* Szirmay közlését vette át – úgy látszik, inkább Laczkovicshoz illőnek tartotta az epizódot, mint a „socratesi nyugalomú” Hajnóczyhoz. A haláláról írottakhoz viszont indulatos helyesbítést írt. Szirmay Hajnóczy utolsó perceinek leírásához fűzi általános jellemzőként azt, hogy a kivégzettek nem tudták megőrizni lelki erejüket: „non aequali cum animi robore decesserunt.” Kazinczy haraggal cáfol: „Minden bizonnyal nem! Mert Hajnóczy socratesi nyugalommal!”⁵² A fejezet végéhez fűzött jegyzéseiben aztán részletesen elbeszéli halálát: itt mondja el, hogy Hajnóczy miként hátrította el fölvezetése támogatását, miként ajánlotta hűgát a direktor figyelmébe. E kiegészítésben is felhasználta Novák híradását, sőt úgy tűnik, hogy jegyzéseiben hosszabb szövegrészeket másolt tőle. Ilyen annak története, hogy Hajnóczy elzavarta a cellájába vezetett papot. A jegyzetekben így áll: „Én (Kapitány Novák) hozzá hoztam a’ pesti lutheranus predikátort, Molnár Jánost” – s következik a jelenet leírása.⁵³ Hajnóczy besúgónak tartotta a papot, Kazinczy a beszélgetést végig Novák szerint idézi, s ugyanígy (forrása említése nélkül) a *Fogságom naplójában* is. Tanúskodva arról, hogy Kazinczy nem kételkedett Novák tudósítása hitelességében, elsősorban művészként korrigált és változtatott rajta a végső kidolgozásban. Szirmay műve pedig nem csak emlékeztetőbresztő volt Kazinczy számára, hanem helyenként forrás, valamint adatgyűjtésre, adatösszegezésre indító munka is. Talán épp ekkor, épp a helyesbítés, a kiegészítés céljából levelezett Novák kapitánnyal. Szirmay politikai nézetei cáfolására azonban nem vállalkozik, leveleiben és jegyzései elején inkább a szerző „ingó characterét”, véleménye megbízhatatlanságát pellengérezi ki. „Szirmay úr maga sem hitte, a’ mit írt. Mondottam azt neki, s azt felelte, hogy néki sok baja volt már életében, nem akarja, hogy új baja legyen; lenne pedig ha úgy írna a’ mint kellene.”⁵⁴

„Tíz esztendeje lesz júniusnak 28.-án hogy fogságomból haza eresztettem (írom ezt Január 14dikén 1811) s még róla nem írtam semmit, s semmi egyebet nem olvastam, mint ezt, és egy »Der Majestäts-prozess in Ungarn« nevű nyomtatott kis munkát, melyben

⁵² Szirmay és Kazinczy szövege: BENDA, III, 410, 413.

⁵³ BENDA, III, 412.

⁵⁴ KazLev VIII, 206–207; VII, 454.

legalább akart és tudva tett hamisság nincs.” Ezt a Szirmay-jegyzetek elején írta,⁵⁵ s nem tudta, hogy az említett mű szerzője az általa is nagyra becsült Berzeviczy Gergely volt, akinél nemcsak „hamisság” nélküli összképet kapott, de nézetei is közel állhattak hozzá. Berzeviczy részletesen taglalta, hogy a *Corpus Juris* mely törvénycikkei határozzák meg a felségsértést, ezt szembeesíti a Martinovics-mozgalom programjaival. Kimutatja, hogy sem az ország, sem a király ellen nem irányult, tehát semmiképp nem volt felségsértés. „Diese Leute haben gegen die Person und Familie des Königs nichts vorgehabt: im ganzen Land ist Fried und Ruhe, nirgends haben sie das Volk unruhig gemacht, oder empört, sie haben keine Waffen gesammelt, sie waren mit den Feinden in keiner Verbindung: – und sie sollen Majestätsverbrecher seyn?”⁵⁶ Berzeviczy szerint reformokat akartak, az ország és a király viszonyának rendezését. Kazinczy művében nem ír politikai elemzést, nem foglalkozik a per jogi értékelésével, de Berzeviczy nézeteivel összhangban emeli ki védőügyvédje, Szabó Sáróy Sámuel iratából a felségsértés cáfolásáról szóló érvelést. Berzeviczy kimondja azt is, hogy a perrel a szabadság szellemében formált elméleti és tudományos alapozottságú gondolatot akarták elfojtani.⁵⁷ Kazinczy summázata nagyon is közel áll Berzeviczy elemzéséhez. A per keltette megfélemlítést, a represszióval nyomott légkört jelzi ő is: „Példa kelle, hogy reszkessen az ország” (455). „Szertelen vala a rémülés az egész országban” (458).

Monográfusa szerint Berzeviczy jelen volt Martinovicsék kivégzésén,⁵⁸ az elítéltekről, viselkedésükről tömör leírást, jellemképet ad, nem részletezett jeleneteket. Laczkovicsról például elmondja, hogy folytonosan beszélt, de csak társait biztató mondásait jegyzi le, s hogy Horatiust citálta – Kazinczy nem ezt vette át. Annál közelebb állhatott hozzá, amit Hajnóczyról olvasott. Róla Berzeviczy is tisztelettel, elismeréssel szól. Lejegyzi, hogy ártatlannak mondta magát, hogy egy ismerős katonával haza üzent, hogy búcsúleveleket akart küldeni menyasszonyának és hivatali főnökeinek. Kazinczy ezekről nem ír, haláláról viszont hiteles tudósítást olvasott. „Selbst zog er sich aus, ersuchte den Henker seine Pflicht geschickt zu thun, und starb wie er gelebt hatte, ruhig und sanft.”⁵⁹ Kazinczy Hajnóczy végső perceinek leírásában, a részletekben – mint már kitűnt – Novák tudósítását vette át, az ő közlésében az egész történet lényegében összhangban áll Berzeviczy könyvével.⁶⁰ Írásbeli forrásaiban azonban nem található a kivégzés utáni híres, metaforává emelkedő kép: „Másnap reggel a vérhelyen rózsza virított. Valaki rózsákat ása le ott csuprokban” (445). Így volt-e valóban? Nováktól, Plecztől esetleg hallhatta, ha így történt. A sűrítés, a gazdag jelentésréteg azonban mindenképpen övé: az ellenszegülés, a megmá-

⁵⁵ BENDA, III, 355.

⁵⁶ Berzeviczy munkája: BENDA, III, 326–353, 11–13. Az idézet: III, 345. A műről lásd még Uő., *A magyar jakobinus mozgalom...*, id. kiad., 213–214. A német nyelvű röpirat 1800-ban jelent meg, de Benda szerint 1795-ben írta latinul.

⁵⁷ BENDA, III, 350.

⁵⁸ H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*, Bp., 1967, 215.

⁵⁹ BENDA, III, 336.

⁶⁰ BENDA, III, 413.

síthatatlant is széppé emelő gyász, a földbe ástott virágban a nem pusztuló emlékezés, s nem utolsósorban a főhajtás a kivégzettek előtt. Ha ő találta ki, csak dicséretére szól.

Kazinczy 1807-ben levelezett volt munkácsi fogolytársával, Báró Riedele Andrással,⁶¹ de csak Riedele levelei vannak meg, Kazinczyéi nincsenek. Riedele az elválásuk utáni időkről, új fogságáról, szerencsétlen családi életéről írt bennük. Szó esik persze közös fogságukról is. Felidézi beszélgetéseiket olvasmányaikról: Herder *Terpsichore* című munkáját, Ovidiust s a maga műveit említi.⁶² Leginkább azonban Kazinczy felejthetetlen gondoskodásáért hálálkodik: „Für erste, liebster Freund, danke ich die herzlich für deine Sorgfalt für mich, die so schön und mir teuer ist, dass ich wohl erkenne, dergleichen nie von dir verdient zu haben und dass es blos eine Wirkung deiner Herzensgüte ist.”⁶³ Itt azokról az élelmiszerekről van szó, amelyekkel Kazinczy Munkácson segített fogolytársait. Riedele mintegy dokumentumokat ad arról, amit a *Fogságom naplója* megörökített. Vagyis arról, hogy miként juttatta el hozzájuk adományait a kályhalyukon keresztül, sültet, sódat, csokoládét. Riedele hálálkódó felsorolásában legfeljebb a lista más kissé: „Deine Done sind nicht vergessen, der Tokayer nicht, das geräuchte Fleisch nicht, der parmasan Käse, die tägliche Milch mit den zwei Kipfeln nichts ist vergessen.”⁶⁴ A levelezés egyébként nem sokáig tartott. Szerepe van ebben a levelezők félelmének. Még ekkor is álneveken emlegetik egymást (Kazinczy: Notus, Riedele: Julianus), s Kazinczy nagyon is tart az inkriminált személlyel való kapcsolattól. Bevonja levelezésükbe főrangú barátját, Cserey Farkast, akinek kevésbé volt oka félelemre, de még neki is leplezve ír, Riedele neve helyett például 1799- és 1800-beli szomszédomnak titulálja.⁶⁵ Aztán maga (Riedele reklamálásai ellenére) fokozatosan ki is lép a levelezésből, köznapian szólva átpasszolja barátját Csereynek, de még őt is, ekkor is óvatosságra inti: „egyéberánt leveleiből csinálj titkot.”⁶⁶ Aztán Riedele lassan eltűnik látókörükből, része van ebben franciaországi emigrációjának. Kazinczyval folytatott levelezése a *Fogságom naplójához* nem adott új információkat. Nem forrása, inkább emlékezete felfrissítője, igazolója volt.

Összességében elmondható, hogy Kazinczy vegyes anyagból merített munkája írásakor: saját emlékezetéből, megmaradt, részben átírt jegyzeteiből, őrei tájékoztatásából és politikai művekből. Mindezt úgy, hogy a másoktól átvett anyagot (még ha meg is nevezi forrását) a magáévá hasonítja, s mint saját élményét adja elő, s így tudja elfogadtatni olvasóival is. Miként érte ezt el? Miként formált a változatos, változatos hitelű, több korszakból való emlékekből egységesnek ható művet, méghozzá naplót? Az alkotóra komplex munka várt.

⁶¹ Kazinczy több helyen írt Riedele pályájáról. Leveleiben: KazLev IV, 521, 555. Legrészletesebben a *Fogságom naplójához* csatolt pályaképek között: MTA Tört. Naplók 4° 17. Kiadta GERÉB László: KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, Bp., é. n., 254–255. Eszter DEÁK, *Der Untergang eines Revolutionärs Andreas Riedel (1806–1809)*, Új Történelmi Tár, 6, Bp., 1993.

⁶² KazLev XXII, 145.

⁶³ KazLev XXII, 153.

⁶⁴ KazLev XXII, 145.

⁶⁵ KazLev IV, 521.

⁶⁶ KazLev V, 262.

A művet a fogság történetének elmondása határozza meg, célszerű tehát az elbeszélés vizsgálatából kiindulni. Genette azt írja, hogy „legrégibb értelme szerint az elbeszélés eseményt jelöl: nem az elbeszélt dolgokat, nem a történetet, hanem magát a történet elbeszélésének aktusát”, elemzése eredményes vizsgálati terep, beletartozhat a cselekvések, a helyzetek egészének tanulmányozása, láncszerű avagy különféle rendjének bemutatása.⁶⁷ Kazinczy művében a források, az adalékok vegyessége, az ezt nagy mértékben kiegészítő emlékezet szubjektivitása, óhatatlan bizonytalanságai, s emellett egy tanulságos és eszményien emelkedett mű formálásának szándéka a naplókeretben mindenekelőtt nagyfokú alkotói szuverenitást feltételez. Mérlegelést, ítéletet a leírt adalékok kiválasztásában, szelektálást az emlékek változékony összetételéből, főléssleges és köznapiság részleteiből, kiegészítő fantáziát a hiányoknál, valamint az emberi viselkedések, a beszéltetések felidézésében. Ami nem jelent mást, mint azt, hogy a műben kapott történet felépített rendjében, alakítottságával az elbeszélésben létezik, s Kazinczy – mint kitűnt – maga is öntudattal hivatkozott elbeszélői hatalma érvényesítésére. Valós és fiktív elemek naplószerű összhangját kellett megteremtenie úgy, hogy ne legyen elbizonytalanodás az elbeszélés és a történet között.

Kazinczy szuverén alkotói munkáját jól mutatja, hogy emlékeiből, adalékaiból miként teremt más-más elbeszélést két önéletrajzi művében. Az *országslás foglyai* című kézirat dátum szerinti felsorolásában például ezt olvassuk 1795-ös útjukról: „I. Octobr. Pozsony. 2. Pozsony, Stomfa. 3. Malaczka – Szt. János.” A *Pályám emlékezete* III. könyv első szakában leírja a jegyzeteiben nem említett találkozását Pozsonyban Abafy Ferenc diétai követtei, lefesti külsejét, értékeli műveltségét. Néhány sorban foglalja össze, hogy Szlávynak megmutatta Pozsonyban a „nevezetesebb helyeket, a kerteket és a várat”. Malackáról Pálffy kancellár kastélyát és gyönyörű kertjét örökíti meg. Valóban útirajzba illő látványok, találkozások. A *Fogságom naplójában* mást tart kiemelésre, kifejtésre méltónak. Itt bőven leírja Abafy történetét: Hajnóczy barátja volt, elfogták, Budán raboskodott ő is, de innen szabadon engedték. Leírja továbbá, hogy Plecz vitte ki őt és Szlávyt az országos vásárt tartó városba. Megrajzolja, miként bámulták meg az örökkel sétáló foglyokat, s hogy a jószívű Plecz erre teljes szabadságot adott nekik: „Isten gyermekei, minek zsenirozzuk mi egymást? Menjete, amerre tetszik, csak vacsorára a Rózsánál legyetek” (462). Az elbeszélés különbözőségében persze van kényszerű korlátozottság: nyilvánvaló, hogy a kiadásra szánt pályarajzban nem írhatott Abafy politikailag

⁶⁷ Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei*, I, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996, 61–63. Az elemzésben a hivatkozottakon kívül az alábbi tanulmányokra is támaszkodtam: Hans Robert JAUSS, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában (Baudelaire: Spleen II.)* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika: Irodalomelméleti tanulmányok*, vál., szerk., bev. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, uő. fordította a jelzett tanulmányt, Bp., 1997, 320–372; Paul DE MAN, *A temporalitás retorikája*, ford. BECK András = *Az irodalom elméletei*, I, id. kiad., 5–60; Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc, Világosság, 1981/7, melléklet, 26–35; Umberto ECO, *Fiktív jegyzőkönyvek*, ford. SCHÉRY András = U. E., *Határ és a fikció erdejében*, Bp., 1995, 165–198.

kényes történetéről, nem írhatott az őrző kíséretéről sétáikon. Az azonban már mindenképpen a tudatos elbeszélést teremtő munkája, ahogyan összevon, kihagy és kiemel: bármennyire gyönyörködött például Pálffy kertjében, ezt fogsága naplójában nem is említette, nem tartotta oda valónak; a városnézésben pedig nem a látványokat, nem Szlávay kalauzolását írta meg, hanem a fogolysorsra, a fogolystátuszra vonatkozó történetet.

Az alkotói szuverenitás azonban nem csak a források válogató és szerkesztett felhasználását jelenti, hanem az alakítottság különféle szintjeinek összedolgozását, a komplex jelentés kialakítását, olykor ellentétes elemekből. Legegyszerűbben úgy lehetne megfogalmazni, hogy a műben együtt van az eszményi, az általános érvényű, az időtlen az esendő, az esetleges, a pillanatnyiségben létező bemutatásával. Sajátos dinamikát ad ez az egész könyvnek: a jelenségek, az események pontos rajzának sora egyszerre jeleníti meg és rejt el a személyességet, a mélyebb jelentést, amelyet tudatosítás, megnevezés nélkül is érzékelhetünk. Így van ez különféle elbeszélői fogásaiban, s még inkább alanya bemutatásában, amelyben alig vagy egyáltalán nem választható szét a formált, a mintaszerű képmás a közvetlenül megnyilvánuló emberitől. S így van ez fölvelt műfajával, a naplóval, amelyet a maga klasszicista alkotóelvei szerinti alakítottságban, pontosabban a művészien formált és a spontán megnyilatkozás kettősségében realizált.

Kazinczy különféle elbeszélői technikákkal él. Genette az elbeszélés időviszonyainak négy változatát sorolja fel: a kivonatos elbeszélést, a szünetet (az akció megszakítását leírásokkal, elmélkedésekkel), az ellipszist (kihagyást, időbeli történések jelölt vagy jelöletlen átugrását) és a jelenetet. A *Fogságom naplójában* szükségképpen gyakori a kihagyás és a kivonatos elbeszélés, az utóbbi olykor dátumszerű felsorolásban, helységnevek jelzésével. Evvel leginkább az utazások bemutatásánál kellett élnie, hiszen nyilvánvaló, hogy itt nem kerülhetett sor részletesebb jegyzetelésre; a hosszabb utak monotonija sem kínált minden napra megörökíteni valót. A Kufsteinbe tartó út 1799. június 22-től július 6-ig tartó szakaszáról például csak dátum- és helynév-felsorolást olvasunk könyvében. A kivonatos elbeszélést illusztrálja a fenti pozsonyi beszámoló, amelyben a másik önéletrajzi műtől eltérően vonta össze a fogság elbeszélésébe illő élményeket. Szávai János a kihagyás, a kivonatos elbeszélés változtatását a kifejtettebb részekkel a gyorsulás és a lassulás váltakozásában a tempó dinamikus, hatásos eszközeként tartja.⁶⁸

A leírások tehát megakasztják az akciót, ám ezek a „történet térbeli, időbeli univerzumának alkotóelemei”.⁶⁹ Kazinczy leírásai pontosak, láttató erejűek, s mint ilyenek szerkesztés, jelentéssel felruházott részei a műnek. Leírásait alárendeli az elbeszélésnek, a történeteknek, bennük léte, környezete, adott helyzete rajzolódik ki jellemző erővel, plasztikusan.⁷⁰ Obroviczi celláját így mutatja be: „Ablakunk kicsiny és oly magasan, hogy ha oda akarék érni, széket asztalomra kelle feltennem, s ha székre felállék, alig fére könyököm az ablakhoz. Azon rostélyos, de drótozat nélkül” (470). Aprólékosságában is lényegmondó, jelentésben gazdag leírás, de több is ennél: a magasan fekvő kis ablakhoz asztalt, széket toló rab fény utáni vágyát, a kitekintés, a körülnézés olyannyira hiányolt

⁶⁸ SZÁVAI János, *Magyar emlékirók*, Bp., 1988, 267.

⁶⁹ GENETTE, i. m., 71.

⁷⁰ SZÁVAI is hasonlóan ítélt Kazinczy leírásairól, i. m., 123.

keresését rögzíti benne. Részletességében együtt van a látó és a látott pillanatnyi állapota, s az is, ahogyan a fogolylét egyes mozzanatainak regisztrálásával, a megragadható látványokkal akarja elviselhetővé tenni a reménytelenséget, a perc, a percek rögzítésével kitölteni a nehezen múlt időt. Kazinczy leírásai az életbe kapaszkodás dokumentumai-ként is szólnak fogsága történetéről.

Hasonló szerepe, jelentése van a műben anekdotáinak, amelyek az elbeszélés szempontjából ugyancsak szünetet jelentenek. Kazinczy látható kedvvel és sűrűn szövi be e többnyire vidám történeteket elbeszélésébe, a fogolylét komorságával ellentétes derű, nyitottság, életszeretet akart és átélt dokumentumaiként. Ilyenek Szulyovszky gyakori, olykor otromba tréfái; az, hogy miként öntötték le véletlenül moslékkal Chipault-t, vagy a szép Hörde zavarba hozásának története („Midőn Neumarkton az utcán sétálánk s mindnyájan, két salzburgi menyecske megpillantá az ifjú és szép Hördét, s felkiált: Az Istenért, tiszt úr, csináljon oly szép fiút nekünk, mint maga! – Hörde elpirult, s szidta őket.” 508–509). Az események menetéhez nem tartozó ilyenféle történetek megakasztják ugyan a folyamatot, légkörük, hangvételük azonban alakítója az egész mű tónusának, derűsre színezett hangulatvilágának.

Kazinczy a *Pályám emlékezetében* a Kufsteinbe tartó út leírásakor egy fejezetet szentel a havasok zord fenségének (III. könyv 17. fejezet). A *Fogságom naplójában* viszont csak néhány jellemző vonással rögzíti az ablakból elé táruló látványt: „Imhol a hegy, mint egy óriási piramis merő fejr sziklából s főveny iszapból, a kék színnek végphetetlen nüanszaiban” (505). Az „imhol” a napló e helyén beiktatott rajzára utal. Kazinczy leskiccelte a bordaszerűen összetorló, cukorsüveg formájú hegyeket; a Kufstein felé utazó ma is meghatottan ismer rájuk. A *Fogságom naplójában* több rajz látható, Kazinczy így is megörökítette raboskodása színhelyeit, így is kereste a rögzíthető emlékekben a pontosság értékét, az egyes időszakaszok konkrét, környezeti határoltságát. E rajzok a szöveghez szorosan kapcsolódó paratextusok: rögzítik, pontosítják az elbeszélés referenciáit, térképszerűen eligazítanak, láthatóvá teszik a helyszíneket.⁷¹ Kufstein toronybörtönéről nemcsak leírást kapunk, nemcsak azt tudjuk meg, hogy oda „négyyszázötvenhét grádics viszen” (493), hanem érzékletes vázlatot is ad a köralapból sugárszerűen nyíló szobákról; beszámozva őket olvashatjuk a foglyok lajstromát, elhelyezését. Kazinczy a halálos fenyegetettség árnyékában is az életbe kapaszkodó konkretizálás, a láttatás igényével rajzolta le a bírósági asztal mellett az ítélkezők ülésrendjét; ítélethirdetéshez felvezetve a folyosó kanyarulatánál álló felcser helyét és még sok minden mást. A főszereplő e paratextusokban természetesen ő maga: az épületek, az alaprajzok az ő élményeinek, történetének részei, s még azt a referenciát is megadják, hogy a cellákban kiknek a szomszédságában raboskodott.

A *Fogságom naplója* legjellemzőbb elbeszélői formája a jelenet, a cselekmény jelenvalóan élővé alakításának legfőbb eszköze, a fontos részek időbeli egyidejűvé tétele, az

⁷¹ Egy modern regény képanyagáról írva vélekedik így a paratextusokról KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A történet mint emlék* (Lengyel Péter: *Rondó*) = K.-Sz. Z., *Az olvasás lehetőségei*, Bp., 1997, 179–180. – A mű említett új kiadásában SZILÁGYI Márton megkérdőjelezi a szöveg ábráinak szerzőségét; magam további kutatásokat látok szükségesnek az autentikusság eldöntéséhez.

álló idő mozgalmassá varázsolója dramatikus részek intenzitásával. Kazinczy a jelenetvezést beleviszi leírásaiba is, plasztikus cselekményességük színszerűvé emel egy-egy részletet. A pozsonyi séta előtt nem elégszik meg Plecz öltözetének leírásával, inkább gondos készülődését, a derűs órákat előrevetítő hangulatot örökíti meg egy szcénában: „Csináljunk jó napot magunknak – mondta Plecz –, s frizört hozata, felbodoríttatá haját, csinosan öltözködött, s én jobbja, Szlávy György balja mellett, besétáltunk a városba” (461–462). Kazinczy mestere a jelenetekben a történetek, a percek, az emberek láttató erejű és jellemző bemutatásának – tanúskodva arról, hogy a végtelen fogság-időben is az elevent, a változatosat kereste. Magatartásukat, jellemzésüket, gesztusaikat rögzítő, színszerű jelenetekben festi le bíráit, a kegyetlen Németh rideg, fölényes, szórakozottságot mímelő magatartását: „Bay jobb könyökén nyugtatta fejét, visszapillantva, s elborzadva kapta el fejét. A direktor balját átvette a szék karján s hidegen néze a véremet szomjúzva. Jobbjában egy levelet forgatott, s verte az asztalhoz, mintegy játszva vele” (427). Fogoly léte, szenvedései legkegyetlenebb pillanatait, a börtön embertelen világát is az eseményeket sorjázó, sűrítő erejű jelenetekben örökíti meg, pontosabbnak, szuggesztívebbnek tartotta a cselekményben, a közvetlen reagálás festésében megformált történet, mint hánykódó lelkiállapota bemutatását. Budai zárkájába a gyertya vetette kísérteties árnyékban lép be: „mentem az asztal és az ágy közt, a gyertya árnyékot vete oda, ahol az X jel áll, úgy, hogy szemem nem láthatá, hogy ott lánc van a földre vetve. A lánc megcsördült lépéseim alatt, s elborzadtam” (425). S ilyen az a sokat idézett részlet, amely Brünnben a jelenet cselekményességével döbbenti rá fogdája szörnyűségére: „Féltem, el talállok esni. Jobbomat tehát tapogatózva a szobák falához, balomat a folyosójához vettem, de úgy kaptam vissza a balt, mintha kígyót illetem volna a fűben, mert a kőszikla penésze a tenyeremen maradt” (465).

A *Fogságom naplója* jelenetező elbeszélésmódjának leggyakoribb formája a beszélgetés, a párbeszéd. Kazinczy mindig is kedvvel írta le az embereket, a helyzeteket élen jellemző szóbeliséget, társalgást. Másik pályaképe, útirajzai, levelei számtalan helyén élt e megjelenítő fogással. Jelen műnél talán műfaji ismerete is ösztönözte e technikára: már Batteux-nél is olvashatott arról, hogy a történeti életrajzokban hitelesítő erejűek a dramatizált részek.⁷² A *Fogságom naplójában* a beszélgetés soknyelvűséget is jelent: pere a törvénykezés nyelvén, latinul folyt; fogolytársaival, őreivel a magyaron kívül németül, „tótul”, esetleg franciául társalgott. Az adott nyelviségen belül Kazinczy éreztetni tudja a jellemző stílust is: a perbeszéd és a védekezése emelkedett, jogász latinosságát; az őreivel folytatott beszélgetések pergő szűkszavúságát. Nemcsak arról van tehát szó, hogy Kazinczy a korabeli értelmiség többnyelvűsége szerint természetesen változtat nyelvet, hanem arról is, hogy a párbeszéd jeleneteket – kiváló epikusként – karakterizáló erővel formálta meg. Szinte hallható élenkséggel adja vissza Kufsteinbe érkezésükkor a részeg Huber torzított beszédét; Brünnben a tiszt svábos magyarságát: „Uram, itt asz úr edj gaszember kezibe esett. Az kiveszi az urak sírját. De ne fíljen asz úr, majd joppa lesz dolok” (464). Kazinczy még a köznyelvűsége, a mindennapiságra

⁷² BATTEUX, i. m., IV, 288.

utaló szavakat is kerülte írásaiban, kárhoztatta kritikáiban és szerkesztői tevékenységében,⁷³ itt azonban tudatos elbeszélőként, a jelenet élő, naplószerű frissessége kedvéért leír köznap, sőt triviális kifejezéseket.⁷⁴ Budán, 1795 júniusában örétől kérdi, mi újság, s az rá is vonatkoztatható, dermesztő híreket mond a maga stílusában: „Nem jó – úgymond –, mert annak a kövérségű papnak la (Verseghynek) és egy fiatal úrnak holnapután elütik a fejét. Dehogyan ütök! – mondtam –, ha el akarták volna ütni, akkor ütötték volna el, mikor minap az ötnék. Nem ütök? De úgy elütik b...m a feje lelkét, mintha sohasem állott volna a két váll között” (448). A részeg, a svábo magyarországi, a trivialitástól sem tartózkodó beszéd a jelenet atmoszféráját is érzékelteti, jellemez és színesíti.

A saját történetet elbeszélő, naplószerű énközpontúság érvényesült leírásaiban, paratextusaiban, jeleneteiben, s érvényesült természetesen a maga nézőpontjának érvényesítésében is. A mű személyessége azonban nagyon is sokrétű. Legfeltűnőbb az, hogy a naplójellegtől elütően nem érzéseiről, nem lelkiállapota bizakodás és csüggedés közötti hanyódásáról ír, inkább megjelenéséről, viselkedéséről, beállítódásáról számol be, mintegy külső szemlélőként. E leírásokban és jelenetekben az objektivitásra, a részletek megragadására törekvő epikus tárgyilagosság, az adott állapotban megragadható sokoldalúság láttatásának szándéka jellemző. Kielezett helyzetekben is inkább külsejéről, mint lelkiállapotáról tudósít. Mikor Novák közli vele, hogy „kérdőre fog vonatkoztatni”, nem izgalmát, félelmét írja le, hanem részletesen külsejét: „Franciakék mentében és nadrágban, de amelyben a kék szín közé feje szín is tarkásan elegyítve, feje piquet lájbicskával, s kéthetes szakállal, boglyos fejjel készen vártam az órát” (427). Ám e leírásban is van mélyen jellemző erő: a választékos öltözet és a kényszerű ápolatlanság ellentéte arra utal, hogy a személyiség a méltatlan körülmények között is megőrizte ízlését, ragaszkodását mindenhez, ami szép.⁷⁵

Ábrázolt alanya élményvilágát is epikusan alakított, tendenciózus válogatásban mutatja be: főként a derűs, a színes, az emelkedett mozzanatokot beszéli el, s így az egész egy eszményi, életvidám történetté válik, középpontjában egy tartását, kedélyét megőrző főszereplővel. Éles ellentétben mindazzal, amit a börtönvilágról tudunk, s amit e hétesztendőnyi időszakaszban maga Kazinczy is átélt. Szenvedéseinek írásbeli nyoma azonban nem e naplóban van, hanem a fogsága alatt írott misszilis leveleiben. 1795-ben Budáról, 1799-ben Brünnből írt, írhatott, főként anyjának. A leveleket természetesen cenzúrázták, így abban a bírák, az előljárók kegyelmességéről, az örök állandó jóindulatáról, a saját büntudatáról szóló sorok nem vehetők szó szerint. Ám a kendőzetlenebb, közvetlenebb levélformában el-elszólhatja magát, s írhat, legalább röviden balsorsáról. „Nem lehet senki olyan, olyan kö közöttünk, hogy irtóztató szerencsétlenségünk egész nagyságát ne

⁷³ Csokonainál kárhoztatta az *öszvecsúfol*, *rózsaszálam* szavakat, szerinte a *pillangó* is „ízetlen”, „apoiétikus” szó, a *babér* pedig csak konyhába való. KazLev VI, 64; III, 280; IV, 137.

⁷⁴ SZÁVAI, i. m., 126.

⁷⁵ Kazinczy kedvvel ír a saját és a mások ruházatáról: az ítélethirdetésnél Szentjóni öltözetét, Obroviczon a börtönparancsnok, majd a francia Chipault ruháját írja le. „Az öltöztetéssel nemcsak a valóságot akarja híven visszaadni, hanem még inkább hangulatot kelteni, az olvasó kíváncsiságát, mulató vagy csodálkozó érdeklődését felébreszteni.” HALÁSZ Gábor, *Kazinczy világa* = H. G., *Tiltakozó nemzedék*, Bp., 1981, 1068.

érezze. „Én bizony érzem” – írta 1795. július 5-én.⁷⁶ Érezte, s mintegy össze is foglalta gyötrelmei lajstromát: „El lenni rekesztve azoktól, a’ kiket szeretünk, megfosztva lenni az életnek még ártatlan örömeitől is, szerencsénket elakadva, eltemetve látni, házi állapotunkat nem csak nem gyarapodva, hanem naponként lejjebb süllyedve látni – ezek felette kínos érzések.”⁷⁷ A napló viszont hallgat a sötét pillanatokról, a kétség és a reményvesztettség alanyi állapotáról, inkább a börtönvilág atmoszféráját festő leírást, jeleneteket láthatunk. Ha magatartásáról árul el pillanatnyi kétségbeesést, azt nyomban erkölcsi tanítással ellentételez, s egy önbiztató szentenciával rögtön ki is egyenlíti azt: „Természeti halállal veszni, az is igen nehéz; hát hóhérrakkal, s mint gonosztevő! De felélesztém lelkemet. A rettegés nem segít a bajon, s gyáván veszni rút, nyugalomban szép, mondtam magamnak” (448). A fellebbezésükre érkezett válaszra, az ítéletre tartván készülődésüket, az oda vezető lépéseket, a foglyok bevonulásának láncok csörgésével kísért jelenetét ábrázolja; a végzés felolvasása hallatán sem a saját, hanem a többiek viselkedését, gesztusait írja le. Levelezésében hívebb, a meglegyintő halál rettenetét is éreztető beszámolót ad: „De a’ királyi kegyelmet hozó levél elolvasása egy erős electricai succusiót csinált bennem, midőn 13 halálra ítélt közül kettőt csakugyan kidőlni láttam, s úgy vettem, mintha egy ágyúlövés két embert seprött volna el mellőlem.”⁷⁸ Toldy joggal írta, hogy levelei jobban festik „bizodalom és kétség között” hányódó fogolylétét, „mint késő korában írt naplója”.⁷⁹ Dokumentálva azt is, hogy élményei „nyersanyagát” éppoly szuverenitással alakította, mint forrásai adalékait; levelekben igen, de az eszményi ábrázolást ambicionáló műben nem volt helye az alanyi bizonytalanságnak, sötét hangulatoknak, érzelmi végleteknek.

A derűssé, életvidámmá alakított tanulságos történethez, a példaképként megjelenített arcához elsősorban a helytállást, a nyugalmat, a mások felé nyitott, segítőkész magatartást megörökítő énkép illet. A műhöz alakított, formált alany ez, de olyan, amely nagyon is jellemző Kazinczy egész életének, karakterének beállítódására. Az eszményekhez emelkedés követelményét életelvekben, munka- és feladatvállalásban, az erkölcs, a magánélet alakításában úgy hangoztatta, hogy élete minden állomásán törekedett megvalósításukra; vállalt ideái sorsa, egyénisége alakítói is lettek. Tanú rá a munkálkodásnak szentelt pályája egésze, levelezése számtalan írásbeli dokumentuma, amelyek az önalakításról, a magánélet erkölcsi küzdelmeiről, a feladatvállalás áldozatos, nagyon is göröngyös útjáról szólnak. Nincs alapunk tehát arra, hogy a fogsága történetében megörökített „ragyogtatott” magatartása igazságtartalmát megkérdőjelezzük (fogolytársai segítségét például Riedele levelei részletesen is igazolták), inkább az lesz vizsgálódásunk tárgya, hogy az elbeszéléséhez, céljához, eszményeihez formált alanyban milyen vonásokat emelt ki, s hogyan, miféle technikával tudta ezt élővé, teljesebbé tenni.

Kétségtelen, hogy történetében az ideális vonásokat hangsúlyozta. Jól látszik e sajátosság a fogságában olvasott Franklin önábrázolása mellett. Ott is megtalálta a körülmé-

⁷⁶ KazLev II, 410.

⁷⁷ KazLev II, 413.

⁷⁸ KazLev II, 405.

⁷⁹ TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*, Bp., 1987, 170.

nyek, a helyzetek pontos rajzát – ez nyilván inspiráló példa lehetett számára. Franklin azonban életútja különböző állomásain beszámol hibáiról (hiúságáról, csalásairól, nyeregségyvágáról) és tévútjairól. Kazinczy inkább magatartása példaszzerű megnyilvánulásait örökíti meg. Nyugalma állandó, elfogásakor éppúgy, mint halálos ítéletét hallgatva („Nyugalommal hallom, hogy megölnék”, 439); bírái előtt fellépése, viselkedése tiszteltetjes, de bátor; gondja van védekezésekor az ékes latinságra, amelyet bírái is honorálnak („Tantum ingenium!” – ezt kiálták bírám”, 432); átlát a csapdákon, a kétes embereken (gyanakszik a kirendelt védőre, a túlságosan is készséges Gotschra, akivel Linzben találkozott); fogolytársaival szolidáris, botlásait fedezi, vigasztalja a szenvedésben megtört embereket (Verseghyt Budán, Szlávyt, Rostit Brünnben, Riedelét Munkácsra), amikor teheti, segíti is őket élelemmel, borral; maga mindvégig megőrzi jó kedélyét, ezt még öre is megcsodálják („mi dolog az, hogy te víg vagy, míg mások mindég búslakodnak”, 446); s persze szüntelenül olvas, könyveket kér, ha teheti, és dolgozik „reggeli három óta^a késő estig” (455), melyben a még sötét hajnali három kétségesnek látszik ugyan, ám állandó munkálkodását igazolták a börtönből hazahozott írásai, fordításai.⁸⁰ Önarcképét helyenként irodalmias vonásokkal is színezi. Patetikus, amikor Munkácsra menet hazai földre lép, „megcsókolám ujjom hegyét, s a magyar földre nyomám a csókot” (519); irodalmias szintű jelenetben formálja meg találkozását, éteri rajongását fogolytársa szép húga, Hirgeist Nini iránt: „A tizenkét esztendő gyönyörű gyermek most a legszebb leánnyá, s tizenhét esztendő leánnyá változva lép ki a csónakból; egy igazi Venus Anadyomene” (521). A jelenet szinte magától vált verssé 1811-ben: „Kilép a parton, lelke bánatában, Alélva dől el bátyja hív karjában...” stb. (*Margit szigetén*). Előkelő példával emeli meg magatartását az ítélethirdetés előtt: a halálos veszély árnyékában neki XVI. Lajos példája jut eszébe, az ő szavait idézi, természetesen franciául: *Je suis perdu!* – hatásos, irodalmi rangú belépő, de némi hitetlenkedést is ébreszt.

A művet átszövik többfunkciójú szentenciái. Általánosítanak, az eszményi magatartás jelentőségét summázzák, összegeznek és az örök érvényesség szintjére emelik példaszzerűségét. Íme egy csokor: „A szerencsés és lélektelen ember nem érti, mint lehet öröm szenvedni, csak elkényeztetett természetünk vádoltathatik, hogy azt nem érezzük” (482). „Nemezisz minden rosszért jót, minden jóért rosszat hoz reánk; boldog, akire sok kedvest a nem sok rosszért” (503). „Bukva van, aki azt hiszi, hogy nem tudják meg, amit tevé” (532). „Legokosabb nem tenni, ami veszedelmes” (536). „Nyomorult ember, aki nem érzi, hogy a mártírok csendesén várták a bizonyos halált” (538). Kazinczy a szentenciák életrajzba szövésére Franklinnál is láthatott példát. Ott, a karakterisztikusan erkölcsi, önnevelési, didaktikus műbe a magvas mondások egy-egy tanítás summázataként illeszkednek. Kazinczynál az összefoglaló jelleg, a vitathatatlannak deklarált tétel az erős tömörítéssel, nyelve kategorikusságával az epigrammára emlékeztet, annak erkölcsi emelkedettségét, nyelvi veretességét szövi be a naplóba. Másfelől a szentencia voltaképpen helyettesít. Az első idézett példát egy vallatás után írta le: Szlávy elkobzott magyar

⁸⁰ Osszián, Hoffmann, Metastasio, Goethe, Lessing, Molière műveit fordította börtönévei alatt. TOLDY, i. m., 155, 164; BEÖTHY Zsolt, *Kazinczy szabadulása* = B. Zs., *Költők és hősök*, Bp., 1907, 43–44.

nyelvű céduláját fordíttatják és értelmeztetik vele; a vallatót könnyekig meghatja a megbocsátásért folyamodó Kazinczy magatartása, ez után következik a maga együttérzését, emelkedettségét összegező szentencia. Nem azt tartotta szükségesnek leírni, hogy mit gondolt Szlávý könnyelműségéről, nem azt, hogy milyen megfontolások nyomán alakítja ki interpretációját, folyamodását; nem azt mutatja be, hogy a kérdező miként vált át a rideg szigorúságból a részvébbe. A változás folyamata, a motivációk nem érdeklik annyira, mint szentenciába összefoglalható tanulsága.

Naplója alanyiségének mindvégig jellemző vonása, hogy nem az alakulás, a változás, az összetett folyamatok egyéni, lélektani rajzát látjuk, hanem egy elejétől végéig változatlan személyiség ábrázolását. Összességében állóképet egy ideális magatartásról. Időtlen érvényű példa ez – miközben a mű a konkrét időt kitöltő eseményekről, helyzetekről szól, amelyekben az eszményinek rajzolt alany emberi esendőségével, olykor groteszkbe hajló megnyilvánulásaiban is megjelenik.⁸¹ Az emelkedett tulajdonságokat kidomborító alanyi összkép így ezzel együtt válik hitelessé, életszerűvé, naplóba illően elevenné. A szuverén alkotó egészíti ki az énképet, kedvelt elbeszélő technikájával jeleneteket rajzol, s nagyon is köznapi helyzeteket. Látjuk, amint az ítélethirdetésre készülődve csizmája felhúzásával bajlódik; orrvérzése van, szertartásos meghajlása közben kendőt kell tartania orra előtt; bolháktól, méltatlan fizikai bántalmaktól szenved; groteszk helyzetben mutatkozik meg, amint fogolytársai segítségére kímászik és földre pottyan a börtönajtó magasan fekvő nyílásán; egyik útiállomásán látja, hogy a szobában meggyet szártanak, itt udvarlásaikat és a házigazdák szívességét írja le, majd „az életnek még ártatlan örömeitől” is megfosztott ember sóvárgásával kétszer is megjegyzi: „de egy meggyel sem kínálja meg”, „de meggyet nem adtak” (513); mikor megtudja, hogy Obroviczon a fenyítőházba viszik, még indulatait is elárulja: „Én vadul kezdék teremtettni” (469).

E pillanatok, jelenetek eleven rajza egyik tényezője annak, hogy az írói formáltságú művet naplónak fogadjuk el. Naplószerű a mű egészében, hogy az elbeszélésben a válogatott élmények, magatartások, tulajdonságok megmaradnak az egyén átélt, átélhető világa körében, részletes, sokoldalú vagy elmélyült dimenzionáltsága nincsen. Innen nézve Goethe példája csak részlegesen hatott Kazinczyra. Leginkább talán az ábrázolási körök énközpontúságával, de nem sokféleségével, s főként nem dimenzionáltságával. Goethe ugyanis a saját sorsának állomásait, munkáit korszimbóllummá emelve mutatta be, Kazinczy mindig megmarad a maga történetének, élményeinek világában. A történet elbeszélés, a jelenetekbe foglalt események sora tölti ki a naplóformát, amely maga is fikció. Maga választotta, példáitól eltérő vonásokkal alakította sajátjává az ideális és a gyarló emberi, az időtlen eszmény és a konkrét pillanatokban létező megnyilvánulások mesteri összeszövésével. Az elbeszélést megszakító digressziót (elmélkedést, politikai, történeti fejtegetést) mellőzte,⁸² inkább az epikus, az objektív kívülről látás egységét valósította meg a nagyon is különféle, nagyon is sokszínű elbeszélés során.

⁸¹ NEMES NAGY, *i. m.*, 403–404; SZÁVAI, *i. m.*, 125–126.

⁸² SZÁVAI, *i. m.*, 123.

S vajon ki beszél e sokrétű fiktív naplóban? A főhős, aki átélte e minden szempontból rendkívüli hét esztendő sorsfordító és mindennapi eseményeit, aki látta, lakta az egymástól élesen különböző helyszíneket, aki kapcsolatokat teremtett, társalgott számtalan, mindenféle rangú emberrel? Vagy a narrátor beszél, aki rálát a történet egészére, szereplőire, aki válogatja, szabadon alakítja elbeszélése elemeit? Esetleg a szerző, Kazinczy, aki harminc év távolából mert fiktív naplót írni, aki egyszerre akarta konkrétságával átélhetővé tenni és tanulságaival általánosítani történetét, aki emlékei széles skáláját rendezte, adatait kiegészítette, s a megőrzésben, a formáltságban az eszményt kereste? A mű egészét tekintve voltaképpen eldönthetetlen a kérdés; esetleg egy-egy részletnél, kiszólásnál, előre és hátra utalásnál érjük tetten a narrátort vagy Kazinczyt. A narrátor lép hátra a történetben: Brünmben egy budai élményét idézi; a szerző időnként jelzi az élmények és a megírás különböző idejét, forrásai hiányát, beszámol tíz évvel később szerzett tudásáról (egy kert sorsáról van szó), Gotsch halála után írja le kétes szerepe értékelését. A fiktív naplóformában azonban a beszélő változtatása egy hanggá rendeződik, e többszólamúság inkább fokozza megejtő hatását.

Többoldalú, esendőségeivel együtt is idealizált, „ragyogtatott” énképe bemutatásához összegzésként két megállapítást tehetünk. Egy történeti-poétikait: Marmontel arról írt, hogy az önéletrajzokban leegyszerűsítik a jellem mélységét, a kiemelkedő vonásokat állítják előtérbe, a helyzetek és a körülmények úgy idealizáltak bennük, hogy azok lehetőleg fölmentsék a botlásokat, tévedéseket is.⁸³ Kazinczy idealizált és összetett arcmásához másfelől egy általános tanulságot is fűzhetünk. Azt, hogy teljesség soha, senkinél nem lehetséges. Az elbeszélésben létező, a formált alanyiség – még ha szó esik is a jellem árnyoldalairól – mindenképpen válogatás, sűrítés eredménye. Az önéletrajzíró írásművi rendezettségében, elbeszélői technikáiban kialakíthat egy eszményi vagy sokrétű jellemet, ám ez hiányaival, formált ellenpontozásaival mindenképpen arcrongálás.⁸⁴ S végül ez Kazinczy képmása is: minden elismerhető igazságtartalmával, fikcióval alakított, összetettségében is „rongált” arcot kapunk.

A mű felépítése is jól mutatja a felvett naplóforma, valamint az írásművi szerkesztettség kettősségét. Kazinczy büszkén emlegette a *Pályám emlékezete* „formális ángoly kert” kompozícióját.⁸⁵ Fogása történetét másként, inkább a napló jegyében építette fel. A rendszer lineáris, az események időrendjét követi, helyenként jelzett dátumokkal, helyenként, például a börtönök közötti utazásaikban, mint láttuk, szükségszerű ellipszisekkel, összevonásokkal – azaz elbeszélői rendezettséggel haladva a kronológia mentén, a cselekményt meg-megállító, de az összképhez szorosan kapcsolódó leírásokkal, anekdotákkal. Befejezésében szintén kettősséget látunk. Fogása történetének szerencsés végével, szabadulása leírásával kerek egész, de a mű nem ennek bemutatásával ér véget. Kínálkozott volna egy emelkedett, irodalmi értékű lezárás. Kazinczy szabadulásánál elmondja, hogy volt öre az általa mindig kedvelt kertbe invitálja, ő azonban a szabad tér-ségbe vágyott: „Mint az istállóból kiszabadult csikó, úgy futottam be a réteket, melyek a

⁸³ MARMONTEL, *Éléments...*, i. m., 348–349.

⁸⁴ Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3, 101–106.

⁸⁵ KazLev XIV, 173.

vár alatt nyugotra fekszenek” (539). Ez a tudatosan formált műhöz, Kazinczy és a kor ízléséhez méltó vég lenne. A naplóíró, az emlékezőt azonban eltérítik a történetből felmerülő anekdoták: egy udvarlás és szerelmes levelezés Munkácsról s egy ehhez kapcsolódó esemény. Arról szól, hogy levelei közvetítője később felkereste. „Szolgálatomba vevém. Meglopta kamarámat, s minden lakatimhoz kolcsa volt. Különben a tűzbe is elment volna érettem. El kelle csapnom magamtól” (541). Ez az utolsó mondata a *Fogságom naplójának*. Amellyel a mű nyitottá válik: a két anekdota a mindennapi eseményekben folytatódó naplóhoz illik, s mint ilyen, abbamarad, de nem zárul le, tanúskodván a műfaj összetettségéről, bizonytalan határoltságairól, s arról, hogy idő és időtlenség szövődik össze itt is: a konkrét, a fogság-idő lezárul, de a naplóba foglalható életfolyamat behatárolatlanul folytatódik.

Összetettsége az elbeszélésben, az énképben, a felépítésben az önéletrajz legfőbb sajátására mutat: arra, hogy műfaji rendekbe, osztályokba nem szorítható, nem kanonizálható.⁸⁶ A *Fogságom naplója* is át-átlép más műnemekbe (ezt regisztrálta a róla szóló irodalom is). A tudatosan felépített történet leírásaival, sokféle szereplőjével, kimunkált önarcképével az epika szerkesztett válfajai felé mutat, ma azt mondanánk, hogy leginkább a kisregény felé (a regénytől eltávolítja a kis terjedelemben szorítható, sűrített eseményrajz, a személyiségfejlődés bemutatása helyett a magatartásban formált jellemkép); dramatizált jelenetei, párbeszédei a drámai műnem felé közelítenek; sűrítései, egyes stílári vonásai lírai jellegűek. S így van ez más szerzőknél is. Kazinczy leginkább tisztelt mintája, Goethe önéletírása a széles körű társadalmi rajza, személyes mélysége, filozófiai jelentésrétege okán, a belső és a külső világ művészi egységbe rendezett ábrázolásával a nagyepika felé tágitja az önéletrajzi művet. Kazinczy olvasmányai közül Marmontel memoárja művelődéstörténeti tablójával, kora nevezetes szereplőinek gazdag arcképcsarnokával a dokumentumregény egy válfaját valósítja meg. Franklin történeti, tudománytörténeti önéletrajza a maga munkásságának bemutatásával, az erkölcsi tökéletességet célzó tanításaival a művelődéstörténeti, pedagógiai regény felé mutat. A leghíresebb példák is összetettek. Rousseau írása kitárulkozó vallomásaival, tépelődéseivel, önostorozó vagy éppen mentségkereső végleteivel a líra sajátosságait szövi a műbe. Szent Ágoston vallomásaiban a gyónás szubjektivitása, a szélsőségek közt hányódó lélek bemutatása szintén lírai jelleget ad; a belső állapot részletessége a lélektan, a tanulságok felé törekedés a pedagógiai írások s helyenként a példabeszédek sajátosságait mutatják. Azaz minden önéletírás összetett, a műfaját tudatosan magáévá alakító Kazinczy könyve ennek egyik bizonyító darabja. Innen nézve is el kell fogadnunk az általános tanulságot az önéletírás szabályozhatatlanságáról: „Mind a tapasztalat, mind az elmélkedés azt mutatja, hogy az önéletrajz nemigen vethető alá műfaji behatárolásnak; minden egyes esete kivételnek

⁸⁶ SZÁVAI id. könyvében az irodalom rendszerében helyezte el az önéletírást különböző koordináták szerint. Válfajairól szólva korábbi munkájában megkülönböztette az eseményeket szorosabban követő krónikát és naplót, valamint az egyéni nézőpontot vállaló önéletírást és a fokozottan személyes memoárt: *Az önéletírás*, Bp., 1978, 25–27. Az egyes példák azonban, mint maga is regisztrálta, már a 18. századi műveknél is ellenálltak az osztályozásnak; újabb könyvében elméleti megfontolások alapján is igazolja osztályozhatatlanságukat.

tűnik a szabály alól; maguk a művek mindig áthajlanak szomszédos vagy akár gyökere-
sen eltérő műfajokba.”⁸⁷

Kazinczynál világosan észlelhető volt a napló művészi alakíttottsága, a különféle, oly-
kor ellentétes elemekből formált összkép – ellentmondva annak, hogy a naplót olvasó
elvárásaiban inkább a spontaneitás, az esetlegesség, a kiegyenlítetlenség igénye él. Ka-
zinczy némely fogásával kiszolgálja ugyan ezt az igényt, de naplóként való elfogadásá-
nak lényegi meghatározója voltaképpen bennünk, a befogadói magatartás összetevőiben
keresendő. Hat ebben a cím sugalma, s az, amit előzetesen tudunk a fogság történetéről,
Kazinczy összegző, megőrző szándékairól. Ebben az elvárásban felerősödnek a mű nap-
lószerű sajátságai, olvasói felkészültségünk találkozik az írói szándékkal. Az olvasás
folyamatában az elfogadás és a kételkedés reflexiói, a várakozások teljesülése és a hiány-
érzetek hatnak egymásra, majd a különféle impulzusok nyomán „megegyezés” jön létre
író és befogadó között: végül elhiszük, hogy naplót olvasunk.⁸⁸ Kazinczy alkotói erejét
dicséri, hogy másfél évszázad múltán is megejti mai olvasóját, s intenzív irodalmi él-
ménnyel ajándékozza meg.

⁸⁷ DE MAN, *i. m.*, 94.

⁸⁸ „Az önéletrajz tehát nem műfaj vagy beszédmód, hanem az olvasás vagy megértés figurája, ami bizo-
nyos mértékig minden szövegben megjelenik. Az olvasás folyamatában érintett két szubjektum kölcsönös
behelyettesítés útján meghatározza egymást, s az önéletrajzi mozzanat mint kettejük egymáshoz igazodása
játsszódik le.” DE MAN, *i. m.*, 95–96.